

## Moderní doba v podání Roberta Reicha

**Robert B. Reich: Dílo národů. Příprava na kapitalismus 21. století. Prostor, Praha 1995, 365 stran, ISBN 80-85190-34-6.**

Reichova kniha *Dílo národů*, vydaná v originále v roce 1991, vyvolala nebyvalou pozornost ve světě i u nás. Publikoval ji profesor Harvardské univerzity, autor řady odborných i publicistických pojednání, erudovaný vědec i politik (ministr práce v Clintonově administrativě). Dílo národů má být nepochybně určitou moderní paralelou ke slavnému spisu A. Smitha, k textu staršímu o 215 let.

Recenzovaná publikace je výsledkem několikaletého výzkumu. Je napsána na obsahově i formálně solidní úrovni. Poněkud těžkopádně působí příliš velké množství „odvolávek“ na konkrétní příklady vývoje amerických i jiných korporací, politik, trendů apod. Proto čtenáři někdy unikají souvislosti s jinak brilantními, avšak relativně dost stručně formulovanými obecnostmi. Čtení Reichova textu občas připomíná popis a analýzu dekadentního světa samoúčelu...

Práce je samozřejmě poplatná USA a také kapitalismu (viz její podtitul). R. B. Reich nejspíše vůbec nepřipouští vznik jiného společenského (ekonomického) systému než pokračování přeměněného tržního systému. A to přesto, že se ve svých úvahách (bezpochyby nechtěně) někdy dostává mimo tento okruh. Závěry, k nimž tento americký profesor dospívá, pravděpodobně „kapitalisticky“ realizovatelné nebudou.

Za velký nedostatek recenzované publikace *Dílo národů* považuji to, že autor jmenovitě nevzpomíná koncepci trvale udržitelné lidské existence (rozvoje, života), která nabízí řešení nejednoho problému budoucnosti lidstva. Je si ovšem dobře vědom toho, že „*k životní úrovni samozřejmě patří více než pouhá úroveň materiálního pohodlí, které lze koupit za peníze*“.<sup>1</sup> A kromě toho rovněž okrajově upozorňuje i na potřebu hmotné stacionarity lidstva: „*Budoucí životní úroveň... občanů kterékoli... země bude... záviset na jejich schopnosti zmírnit svoji celkovou spotřebu (veřejnou i soukromou) a investovat do svých jedinečných zdrojů – lidí a infrastruktury... Tato logika si vyžaduje jinou strategii než umožňovat bohatým občanům..., aby si ponechávali stále větší část toho, co vydělávají*“.<sup>2</sup>

Faktor omezenosti zeměkoule a z něho vyplývající nutnost zásadních změn uspořádání lidské společnosti budou pravděpodobně působit v jiném duchu, než jak zejména v závěru své knihy v několika variantách předpokládá Reich.

Ve své studii se Reich pokouší zaznamenat a vysvětlit probíhající radikální změny v nejvyspělejších (nejrozvinutějších?, nejpokročilejších?) ekonomikách – společnostech světa – a z toho se snaží odvodit další perspektivy. Přitom mimoprodukčním funkcím společnosti (humanitě; morálka je vzpomínána) věnuje příliš málo prostoru. O ekologii (v užším slova smyslu o ochraně životního prostředí) se zmiňuje jen v několika odstavcích.

Kromě úvodní úvahy na téma národní ideje je kniha rozdělena do čtyř hlavních částí a každá z nich ještě do řady (celkem 25) podrobněji specifikovaných kapitol. První část je věnována analýze hospodářského národa jako fenoménu dominujícímu světu až do druhé poloviny našeho století. Ve druhé části se autor zmiňuje o rychlém rozvoji globální sítě vazeb, umožněném ohromným rozvojem komunikačních prostředků, kdy se místo ideje velkovýroby začíná prosazovat vysoké zhodnocování produkce. Náplní třetí části je vzestup významu tzv. symbolického analytika, tj. moderního „tvůrce“ (někdy spíše pseudotvůrce) vysokých hodnot. V poslední části se Reich zaměřuje na problémy spojené s novou strukturou společnosti a se zastaralým způsobem myšlení.

Svou studii zahajuje Reich následujícími větami, které dobře vystihují základní myšlenky jeho spisu: „*Prožíváme proměnu, která změní politiku a ekonomiku nadcházejícího sto-*

*letí. Přestanou existovat národní produkty a technologie, národní korporace, přestane existovat národní průmysl. Přestanou existovat národní ekonomiky... Tím jediným, co bude i nadále vymezeno státními hranicemi, budou kvalifikace a znalosti občanů. Prvořadým politickým úkolem každého státu bude vyrovnat se s odstředivými silami globální ekonomiky, které budou ohrožovat vzájemné vazby občanů: těm kvalifikovanějším a chápavějším dá ještě větší bohatství, zatímco těm méně kvalifikovaným nabídne jen klesající životní úroveň.*<sup>4</sup>

Jde přirozeně o to, zda se zmíněná globalizace produktů, technologií, podniků a průmyslu může uskutečnit v rámci tržního systému a zda „státní“ kvalifikace a znalosti občanů nebudou globálními kvalitami světoobčanů. Lze pochybovat o tom, že za podmínek globalizace života lidského společenství bude pokračovat v posledních desetiletích pozorované sociální zotřování mezi skupinami lidí. Nenajdeme-li smířlivé cesty ke globalizaci – humanizaci světa (přítom je otázkou, proč bychom v podmínkách vysoké vzdělanosti populace a za předpokladu uspokojivé saturace materiálních potřeb občanů nemohli tyto cesty opravdu objevit?), jistě se objeví způsoby méně vstřícné, ne-li revoluční. Ke stále doutnajícímu konfliktu Sever–Jih by se v tom případě přidal ještě konflikt uvnitř „bohatých“ společností.

Globální hospodářství budoucnosti bude však podle mého názoru vypadat zcela jinak, než jak předpokládá Reich – nebude americké (ani na území USA), nebude však ani tržní.

Reich velmi adresně upozorňuje na nepřijatelné metody vedení korporací, které neúnosně (nespravedlivě) bohatnou v podmínkách, které nejsou příznivé (jsou nepřijatelné) pro pokračující všeobecné (!) bohatnutí. Zejména od počátku 90. let příjmově „explozivně ujíždějí“ nejen špičkoví manažeři, ale i jejich poradci a konzultanti. Tato skutečnost může zřetelně signalizovat vznik prostředí pro potenciální sociální výbuch, zvláště pokud se zároveň nebudou řešit i problémy rozvojového světa.

Reich považuje „posun od merkantilismu k všeobecně sdílenému hospodářskému nacionalismu“,<sup>4</sup> doprovázený v 18.–20. století posunem od absolutismu k demokratismu, za užitečný, nutný, avšak v poslední třetině 20. století již za překonaný. Tvrdí, že „demokratické vlastenectví“ bylo „daleko mocnější silou než loajalita vůči panovníkovi“.<sup>5</sup>

Blahobyt jednotlivých občanů, národní prosperita a úspěch hlavních amerických korporací v 50. letech měly být podle Reichova názoru neoddělitelně spojeny. Přítom „masová velkovýroba šla... ruku v ruce s masovou spotřebou“.<sup>6</sup> Bylo dost zboží, byly pracovní příležitosti, začala prosperovat i tzv. střední vrstva. Koncepce blahobytných středních vrstev obyvatelstva se stala oporou nového kapitalismu. Přítom se na chudou – řekněme třetinu světa – i nadále zapomínalo. Nejbohatší šestina obyvatelstva se teprve připravovala na „frontální útok“ získat zpět výsady majetkové superelity, což se od 70. let (zejména v 90. letech) zrychleným tempem skutečně uskutečňuje.

V 70. letech také došlo ke ztrátě konkurenceschopnosti amerického průmyslu, tedy k jevu, který v několika posledních letech zneklidňuje západní Evropu. Spojeným státům se nepodařilo zabránit dovozu cizího zboží a americké společnosti neuspěly v cenové konkurenci, a proto se pokoušely (znovu neúspěšně!) udržet své zisky s přispěním různých finančních lstí, které však nezměnily samotný výrobní systém, a proto byly rovněž neúspěšné. Zisky nadále klesaly; průměrná čistá zisková míra amerických nefinančních korporací poklesla od roku 1965, kdy bylo dosaženo maxima (10 %), na 7 % v roce 1980 (v době následujícího intenzivního zbrojení sice na čas stoupla, ale poté začala opět klesat). „Údajný problém »klesající konkurenceschopnosti« Ameriky byl považován za příčinu většiny amerických neduhů“,<sup>7</sup> avšak „takové vidění problémů, i když nebylo úplně nepřesné, se v posledním desetiletí našeho století již stalo značně zavádějícím... Tento obraz však už neplatí... Životní úroveň Američanů, stejně jako občanů dalších zemí začíná záviset ani ne tak na úspěchu klíčových korporací či oborů státu, nebo dokonce na něčem, co se nazývá »národní hospodářství«, jako spíše na celosvětové poptávce po jejich kvalifikaci a znalostech.“<sup>8</sup> „Americké klíčové korporace, které již

*nedokáží dosahovat vysokých příjmů z velkovýroby standardního zboží a obnovit své zisky ani ochranou amerického trhu, ani snižováním cen, ani reorganizací svých aktiv, se postupně obracejí... k uspokojování jedinečných potřeb konkrétních zákazníků. Firmy, které přežily a které mají úspěch, se přesunují od velkovýroby zboží k vysoké hodnotě svého zboží.“<sup>9</sup>*

Tradiční odlišnost „zboží“ a „služeb“ ztrácí své opodstatnění, avšak americká soustava celostátního účetnictví tuto změnu ještě nezaregistrovala. „Vysoce zhodnocující podnik se... nepodobá pyramidě, nýbrž pavoučí síti“,<sup>10</sup> v níž jsou „produkty výsledkem práce lidí v mnoha zemích“. „Rychlost a činnost jsou pro vysoce zhodnocující podnik tak důležité, že jej nelze zatěžovat vysokými režijními náklady na administrativní budovy, továrny, zařízení a mzdy“.<sup>12</sup> Pracuje v nich málo stálých pracovníků. Po desetiletích snižování začal po roce 1975 opět stoupat počet „samostatně výdělečně činných“. „Ve vysoce zhodnocujícím podniku jsou... nároky dělníků i finančního kapitálu stále více podržovány nárokům těch, kteří řeší, identifikují a zprostředkovávají nové problémy.“<sup>13</sup> Např. z prodejní ceny amerického automobilu dostávají již více než 40 % rozdílní symboličtí analytici. Na konci 80. let tvořily zisky již jen 5,3 % amerického hrubého domácího produktu. V jednotlivých zemích se zvětšují zahraniční investice. V roce 1977 se v USA rovnaly asi 2 % čisté účetní hodnoty nefinančních společností, avšak do roku 1995 se měly zvýšit na 15 %.

Reich vyzývá k základní revizi zaběhnutého myšlení. Svou věcnou analýzu ekonomického života Spojených států uzavírá slovy: „Problémem není, že americké korporace nejsou dostatečně ziskové. Problém spočívá v tom, že mnozí Američané nepřidávají světové ekonomice hodnotu, která by byla dostatečná k udržení či zvýšení jejich životní úrovně.“<sup>14</sup> Podle mého názoru je však otázkou, zda mohou američtí občané (respektive symboličtí analytici) opravdu přispívat k růstu kvality života.

Reichovým nejdůležitějším příspěvkem k řešení problémů je identifikace tří (eventuálně čtyř) kategorií pracovních sil. Do skupiny „běžných výrobních služeb“ řadí „mechanické práce, které provádějí staří pěšáci amerického kapitalismu ve velkovýrobním podniku“, zjednodušeně řečeno dělníci. Ti se v roce 1990 podíleli na pracovních místech v USA jen zhruba jednou čtvrtinou a jejich podíl dále klesá. „Osobní služby“ jsou blízké klasickým službám, prostým a běžným úkonům, jak je známe. Jsou to ovšem činnosti velmi individuální a lokalizované a „nemohou být prodávány po celém světě“. Na amerických pracovních místech se nyní podílejí asi 30 % a jejich množství se dále zvyšuje. „Symbolické a analytické služby“ jsou třetí hlavní (a perspektivní) kategorií pracovních sil. „Zahrnují řešení a identifikaci problémů a strategické zprostředkovatelství.“<sup>15</sup> Stejně jako výrobní služby jsou obchodovatelné po celém světě.

Symboličtí analytici se zabývají velmi rozdílnými aktivitami. Je to vlastně jakási „elita“, ne vždy ovšem intelektuální a morálně zdatná, ne vždy opravdu mimořádně kvalitní. Nejsou to účastníci výrobního procesu (dělníci) a nejsou to ani poskytovatelé služeb. Reich nepodává jejich uspokojivou definici, avšak je otázkou, zda je to při jím uváděném výčtu vůbec možné:

Podíváme-li se na přehled profesí, které Robert Reich k symbolickým analytikům připočítává,<sup>16</sup> zjistíme, že je to jistý konglomerát „intelligence“, ne vždy právě hodnototvorné. Já se však pokusím o její klasifikaci. Především jde o skutečné lidi ducha, ať již zaměření vědeckého (výzkumní pracovníci a univerzitní profesori v Reichově pojetí, eventuálně filozofové a vynálezci), nebo uměleckého (spisovatelé, architekti, režiséři; já v tomto výčtu postrádám výtvarné umělce a hudební skladatele). Do druhé hlavní skupiny – inženýrské – patří čtyři podskupiny: a) techničtí pracovníci (stavební, biotechnologičtí, softwaroví inženýři, přičemž chybějí ostatní technici, tj. systémoví analytici v užším slova smyslu), b) provozní pracovníci (stavitelé, konzultanti, produkční, filmoví a televizní producenti, nakladatelé, bankéři, právníci, strategičtí plánovači, „tvůrčí účetní“), c) reprodukční technici (redaktoři, novináři, specialisté na public relation;

hledači talentů, zvukaři, filmoví střihači), d) umělečtí technici (filmaři, hudebníci, návrháři, reklamní strategové).

Mezi uvedenými profesemi chybějí různí velkovlastníci, rentiéři apod., kteří ještě stále mají svou roli. Manažéři tu jsou „rozpuštěni“ do několika specializací, stejně jako vysocí státní úředníci. Zvláště ve třetí a čtvrté podskupině jsou schováni i lidé, kteří „se vezou“. Materiální pokrok světa (hlavně produktivitu práce) zajišťují především vědci a odvozené i „aplikátoři“ teoretických poznatků (konstruktéři apod.), po estetické stránce „lidé péra“, malíři, sochaři, architekti apod. Z realizačního hlediska mají jistě význam technické a provozní profese.

Symboličtí analytici působí jako partneři (nikoli ve vyhraněných hierarchiích). Většina z nich má vysokoškolské vzdělání. Práce těchto lidí „často zahrnuje řešení hádanek, experimenty, hry, člověk si při ní hodně popovídá a má značnou svobodu rozhodovat, co dále podnikne“.<sup>17</sup> Jsou zvyklí na týmovou spolupráci. Vytvářejí organizaci symbolicko-analytických zón, „jejíž členové kombinují své schopnosti určitým způsobem pro určité projekty a poté je kombinují novým způsobem pro projekty jiné... V tomto vysoce efektivním, avšak neformálním systému se talenty a schopnosti neustále přesunují tam, kde mohou přidat největší hodnotu.“<sup>18</sup> (Přesněji: získat nejvyšší odměnu.)

Podíl systémových analytiků na pracovních místech v USA činí dnes asi 20 %, přičemž v polovině století to bylo podle Reichova odhadu asi 8 %. „V... nové světové ekonomice mají dominantní postavení“, přičemž „druhým dvěma významným kategoriím zákon nabídky a poptávky neslibuje nic dobrého“.<sup>19</sup>

Kromě tří uvedených pracovních kategorií existují podle Reichova názoru ještě další skupiny pracovníků (zaměstnána je v nich celkem čtvrtina pracovních sil!), z nichž asi 5 % připadá na tzv. primární sektor (farmáři, horníci apod.), jiní pak vykonávají práci jako státní zaměstnanci (včetně učitelů ve veřejných školách), zaměstnanci regulovaných odvětví (elektráren, plynáren), zdravotníci činní ve veřejném zdravotním pojištění, pracovníci obranných zařízení apod. Těchto osob by měla být asi jedna pětina všech pracujících.

Velmi závažné je Reichovo upozornění na vývoj sociálního profilu anglo-amerických (v menší míře i západoevropských a japonské) společností, kde zřejmě v posledních více než dvaceti letech došlo k obratu od předešlého (více než čtyřicetiletého) zesociálnování (kapitalistického) systému. Na tento jev začali upozorňovat i jiní autoři, avšak žádný z nich mu nepřikládal potřebnou pozornost a nevyložil jej správně. R. Reich k problému říká: „Téměř všichni se... shodujeme, že přinejmenším od poloviny 70. let se nerovnost v příjmech prohlubuje.“<sup>20</sup> Tato skutečnost bylo výslovně konstatována až ke konci 80. let.

Pro úplnost musím konstatovat, že o naznačeném trendu někteří autoři – nikoli zcela – pochybují. Argumenty pro nárůst sociálních nerovností bývají různé. Uvádí se, že za vzniklou situaci může např. zvyšování daní a uživatelských plateb v 80. letech, jež postihlo v prvé řadě chudší obyvatelstvo. Ve výčtu zdůvodnění nalezneme i rozmanité daňové úniky, rozmáhající se od 70. let, které umožňovaly bohatým dále zvětšovat svůj majetek. Mezi příčinami najdeme též omezení poskytování sociálních příspěvků, zvláště za vlády prezidenta Reagana, vzestup počtu neúplných rodin s nízkými příjmy a nástup početné silných poválečných ročníků (zejména žen) na pracovní trh.

Hlavním důvodem prohlubující se sociální diferenciaci je však podle mého názoru niterně se prosazující trend k zeslabování hospodářského růstu z vnějších příčin (ohraničenost planety), snaha zachovat a dále zvětšovat (osobní i investiční) spotřebu těch nejbohatších na úkor chudých. Je to jakási obdoba „absolutního zbídačování“ dělnictva z první poloviny 19. století. Mou tezi o hlubších příčinách většího sociálního rozrůznění potvrzuje i skutečnost, že k tomuto jevu koneckonců dochází nejen v USA, ale i v ostatních rozvinutých zemích.

Měřeno rozdělením individuálních (!) příjmů připadlo v roce 1929 (před Velkou hospodářskou krizí) na nejbohatší dvacetinu (setinu) osob plných 34 (19) % příjmů, avšak v roce

1946 jen 18 (7,7) %. Zesociálnování západních společností (více západoevropských, méně americké) jistě pokračovalo i v 50. a 60. letech, ale do roku 1990 uvedený podíl opět stoupl podle Reichova názoru na 26 %. Předpokládá se, že i perspektivně by se měl příslušný podíl zvyšovat. Podle Reichova názoru se zastoupení příjmů pětiny (kvintily) amerických domácností v roce 1977 a 1989 příliš nelišilo. V obou letech prý na ně připadalo něco přes 50 % příjmů, přičemž v roce 2010 by tato veličina měla přesáhnout 60 %. Statistická ročenka USA uvádí 41,5 % pro rok 1980 a 44,2 % pro rok 1991.

Na druhé straně „příjmového spektra“ probíhal proces chudnutí. Můžeme jej dokumentovat pomocí příjmově nejnižší kvintily. Na 20 % nejchudšího obyvatelstva připadalo v roce 1970 podle Reichova názoru 5,5 % příjmů, v roce 1989 však 3,7 % a pro rok 2010 se počítá s 2 %!

V případě pokračování příjmového rozložení ve tvaru písmene U se západní společnosti dostanou do fáze „ostrého kapitalismu“, běžného v 19. a na počátku 20. století (ovšem s vyšší hladinou saturace hmotných potřeb). Málokdo si přitom uvědomuje, že takováto diferenciaci může zejména v podmínkách, kdy další hmotný růst nebude možný, vést k silnému vyostření sociální situace (ani poměrně vysoká životní úroveň tomu nebude schopna zabránit). Proč by měl v stacionárním hospodářství někdo dále zvyšovat svou spotřebu a jiný se stále více uskromňovat?

Domnívám se, že by 80 % obyvatelstva (tuto kvótu stanovil Reich, ale podle mého názoru by měl být příslušný podíl vyšší) nemělo nějaké příjmové (majetkové) excesy tolerovat, a to nikoli z důvodu závisti, nýbrž z důvodu nutnosti prostého dodržování pravidel slušného života. Mezi Reichovými 20 % symbolických analytiků je jen malá část (1–2 %) skutečných tvůrců, většina z nich se jen nějakým způsobem přizívuje na realizaci hodnot vymyšlených a zkonstruovaných menšinou. Většina symbolických analytiků má podle mého názoru nebezpečné tendence vést v jádru dekadentní život a v tom spočívá jejich velká slabina! Jsem přesvědčen o tom, že se 80 (až 85) % obyvatelstva dokáže vůči této parazitické minoritě sjednotit k eventuálnímu politickému odporu.

K tomu chci dodat, že se i v České republice profiluje bohatá menšina (v rozmezí 10–15 procent obyvatelstva), která ještě nemá znaky „přezrálé“ kapitalistické společnosti. Zdejší menšina se vytváří na čistě vlastnickém základě, tedy na úrovni teprve se konstituujícího tržního systému (na principu „původní akumulace“). Proto se také občas vyskytují nárazky na primitivní kapitalismus 19. století. Sociální napětí, které se na bázi probíhajících procesů začne v naší zemi vyhrcovat, bude ovšem rovněž značné.

Pro Českou republiku by měla být vážným mementem Reichova poznámka, že „v životě národa je jen málo myšlenek nebezpečnějších, než jsou správná řešení nesprávně formulovaných problémů“.<sup>21</sup> Jsou-li nesprávně prezentované problémy řešeny špatně, je již svým způsobem věc druhořadá. Reich bez skrupulí prohlašuje, že se kapitalisté po světě pohybují nikoli „na základě dobročinnosti, nýbrž pouze a jedině z touhy se obohatit“.<sup>22</sup>

Řešení otázek polarizace „vyspělého“ světa podle Reichova názoru existuje. „Značně větším problémem je najít politickou vůli k jejich uskutečnění“<sup>23</sup> neboť „nic z... obecného trendu k nerovnosti nevedlo u většiny k otevřenému odporu“.<sup>24</sup> Politická mobilizovatelnost relativně chudých byla vždy obtížná a v podmínkách „změšťáčtělů“ poslední třetiny 20. století se ukazuje jako téměř nemožná.

Reichovo tvrzení, že „pracovníci ve službách a dělníci potřebují symbolické analytiky daleko více než symboličtí analytikové je“<sup>25</sup> není podle mého názoru zcela průkazné, mj. i proto, že analytici nebudou moci své aktivity zhmotňovat donekonečna a že všichni lidé (tedy i oni) žijí na prostorově a objemově ohraničené planetě a mají zde své lidské poslání. Proto se bude „privilegovaná horní pětina muset rozdělit o své bohatství a investovat do schopnosti ostatních... vytvářet bohatství“.<sup>26</sup> Bude to ovšem spíše bohatství všeobecné, zejména duchovní (a seberealizační).

Reich nabízí světu variantu, podle níž se „nejbohatší a nejchudší... budou i nadále vzájemně vzdalovat“.<sup>27</sup> Připouští však také varianty zcela odlišné: „Je pravděpodobné, že...

zasáhnou jiné události, které mohou směr vývoje odklonit. V neposlední řadě symboličtí analytici nebudou schopni chránit svůj majetek, své rodiny před výpady stále početnější a stále zoufalejší vnější populace... Je také možné, že... dojdou k názoru, že jsou schopni zlepšit životní úroveň svých spoluobčanů, i když na tom osobně nic nezískají.<sup>428</sup>

Jiří Stehlík

<sup>1</sup> Reich, R. B.: Dílo národů. Příprava na kapitalismus 21. století. Prostor, Praha 1995, s. 272.

<sup>2</sup> Tamtéž, s. 295.

<sup>3</sup> Tamtéž, s. 13.

<sup>4</sup> Tamtéž, s. 25.

<sup>5</sup> Tamtéž, s. 26.

<sup>6</sup> Tamtéž, s. 57.

<sup>7</sup> Tamtéž, s. 90.

<sup>8</sup> Tamtéž, s. 91.

<sup>9</sup> Tamtéž, s. 95–96.

<sup>10</sup> Tamtéž, s. 102.

<sup>11</sup> Tamtéž, s. 130.

<sup>12</sup> Tamtéž, s. 103.

<sup>13</sup> Tamtéž, s. 119.

<sup>14</sup> Tamtéž, s. 190.

<sup>15</sup> Tamtéž, s. 199.

<sup>16</sup> Viz tamtéž, s. 200.

<sup>17</sup> Tamtéž, s. 248.

<sup>18</sup> Tamtéž, s. 265.

<sup>19</sup> Tamtéž, s. 273.

<sup>20</sup> Tamtéž, s. 221.

<sup>21</sup> Tamtéž, s. 271.

<sup>22</sup> Tamtéž, s. 272.

<sup>23</sup> Tamtéž, s. 273.

<sup>24</sup> Tamtéž, s. 313.

<sup>25</sup> Tamtéž, s. 331.

<sup>26</sup> Tamtéž, s. 333.

<sup>27</sup> Tamtéž, s. 334.

<sup>28</sup> Tamtéž, s. 335.